

V. GRINAVECKIS

DĖL ESAMOJO LAIKO PRIEŠDĖLINIŲ FORMŲ KIRČIAVIMO KAI KURIOSE RYTINĖSE LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

Kai kuriose rytinėse lietuvių kalbos tarmėse bei šnektose priešdėlinių veiksmažodžių esamojo laiko trečiojo asmens formos vietoj literatūrinės kalbos priešdėlio kirčio turi šaknies kirtį. Tokie esamojo laiko veiksmažodžiai yra šie:

1) pirminiai veiksmažodžiai, kurių esamojo laiko formų šaknyje dvigarsiai *eĩ, eĩ, eĩ, eĩ* kaitaliojasi su kitų pagrindinių formų *iĩ, iĩ, iĩ, iĩ*, pvz.: *apreĩka*¹, *atreĩka*, *išreĩka*, *nereĩka*, *nureĩka*, *pareĩka*, *prareĩka*, *prireĩka*, *sureĩka*; prie tos grupės priklauso dar šie veiksmažodžiai: *sukeĩša*, *sukeĩpa*, *iškeĩta*, *sukreĩta*, *išleĩnda*, *superĩša*, *suseĩga*, *nusleĩka*, *sutelĩpa*, *ištreĩka* (galvą), *išveĩka* (Mielagėnai);

2) pirminiai veiksmažodžiai, kurių esamojo laiko šaknies *eĩ* kaitaliojasi su bendraties *ĩ* ir būtojo kartinio laiko *in* (*iĩsti*, *leĩnda*, *liĩdo*), pvz.: *atleĩnda*, *ažleĩnda*, *daleĩnda*, *išleĩnda*, *neleĩnda*, *nuleĩnda*, *padleĩnda* 'palenda', *praleĩnda*, *prileĩnda* (Mielagėnai);

3) pirminiai intarpiniai veiksmažodžiai, kurių esamojo laiko *eĩ* kaitaliojasi su bendraties ir būtojo kartinio laiko *i*, pvz.: *atbreĩnda*, *ažbreĩnda* 'užbrenda', *inbreĩnda* 'įbrenda', *išbreĩnda*, *nebreĩnda*, *nubreĩnda*, *pabreĩnda*, *prabreĩnda*, *pribreĩnda*, *subreĩnda* (Mielagėnai);

4) mišriojo tipo veiksmažodžiai (*kalbėti*, *kaĩba*, *kalbėjo*; *skambėti*, *skaĩmba*, *skambėjo*; *varvėti*, *vaĩva*, *varvėjo*), pvz.: *apvaĩva*, *išvaĩva*, *invaĩva* 'įvarva', *nevaĩva*, *nuvaĩva*, *pavaĩva*, *privaĩva*, *suvaĩva*, *ušvaĩva* 'užvarva' (Mielagėnai).

Taip pat šaknyje kirčiuojamos ir priešdėlinės sangražinės formos, pvz.: *išsireĩka*, *susreĩka* 'susirenka', *nesreĩka* 'nesirenka', *pasreĩka* 'pasirenka', *prisreĩka* 'prisirenka', *nusreĩka* 'nusirenka' (Mielagėnai). Minėtų priešdėlinių formų vienaskaitos 1 ir 2 asm. formos kirčiuojamos galūnėje, pvz.: *išbrendũ*, *išbrendĩ*; *aprenkũ*, *aprenkĩ*. Galūnėje kirčiuojamos ir sangražinės esamojo laiko 1 ir 2 asm. formos, pvz.: *išsirenkũ*, *išsirenkĩ*; *nusrenkũ* 'nusirenku', *nusrenkĩ* 'nusirenki'. Daugiskaitos 1 ir 2 asm. nagrinėjamosios formos kirčiuojamos šaknyje, kaip ir 3 asm. forma, pvz.: *apreĩkam*, *apreĩkat*; *išsireĩkam*, *išsireĩkat*; *nusreĩkam* 'nusirenkam', *nusreĩkat* 'nusirenkat' (Mielagėnai). Šaknyje kirčiuojamos ir iš esamojo laiko

¹ Tarmių pavyzdžiai pateikiami transponuoti į literatūrinę kalbą.

padarytosios priešdėlinės veiksmažodinės formos, būtent: a) esamojo laiko padalyvis, pvz.: *sureñkant, iškeřtant*; b) esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvis, pvz.: *sureñkamas, iškeřtamas, išvelkamas* (moteriškosios giminės forma kirčiuojama nevienodai – kartais šaknyje, kartais galūnėje, pvz.: *sureñkama, bet išker-tamà, išvelkamà*). Kartais šaknyje kirčiuojama ir iš bendraties padarytoji būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio forma, pvz.: *išriñktas, išrinktà; išvilktas, išvilktà* (Mielagėnai), bet apie Molėtus – *išpirktas, išpirktà; iškirstas, iškirstà* (Stirnių k.). Šaknyje kirčiuojamos ir priešdėlinės sangražinės iš esamojo laiko padarytos formos, pvz.: *susreñkant* ‘susirenkant’, *išsireñkamas, išsireñkama* (Tverėčius, Didžiāsalis, Dysnõs k.).

Kaip iš pateiktųjų pavyzdžių matyti, šaknyje kirčiuojamos minėtosios veiksmažodžių formos su visais priešdėliais. Išimtį sudaro priešdėlio *per-* dariniai, kurie kirčiuojami priešdėlyje, pvz.: *pėrbrenda, pėrrenka* (Molėtai, Stirnių k.). Priešdėlyje kirčiuojami tie pirminiai ir mišriojo tipo *a* kamieno veiksmažodžiai, kurių šaknyje yra trumpieji balsiai, pvz.: *nùpina, nùskina, nèdreba, nèjuda* ir kt. (Mielagėnai).

Taip minėtos esamojo laiko ir iš jo padarytosios formos kirčiuojamos visame rytų dzūkų (rytų aukštaičių vilniškių) plote (Švenčionys, Švenčionėliai, Adutiškis, Ceikiniai, Ceikinėliai, Tverėčius, Mielagėnai, Ignalinà, Liñkmenys, Dūkštas, Gervėčiai ir kt.) ir rytų aukštaičių rytinėje dalyje (uteniškiei be pietų kampo, dalis kupiškėnų, Molėtai, Labanóras, Utenà, Daūgailiai, Zarasaĩ, Dusetos, Palėvenė ir kt.).

Apie kalbamųjų priešdėlinių esamojo laiko formų kirčiavimą jau yra užsiminta ankstesniuose kalbos mokslo darbuose. Bene pirmasis tokį kirčiavimo atvejį yra pastebėjęs K. Būga savo žodyno įvade, kur yra paminėjęs dvi su tuo kirčiavimu susijusias formas iš Dusetų: *apseřga* ir *nekalbù*². Viena tokio kirčiavimo forma (*neleñda*) randama P. Arumos tarminiuose tekstuose³. Anksčiau pacituotąsias tris formas iš nurodytų šaltinių mini P. Skardžius „Daukšos akcentologijoje“⁴. Kelias šias priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo formas pateikia J. Kazlauskas savo „Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje“, pažymėdamas, kad taip kirčiuojama rytų Lietuvoje⁵. Kelias jas mini ir akademinė „Lietuvių kalbos gramatika“⁶. Visuose čia minėtuose darbuose nepateikiama nei visų minėtųjų veiksmažodžių grupių, nei visų jų kirčiavimo formų, taip pat nenurodoma nei tikslesnio jų vartojimo ploto.

² K. Būga, RR III (1961) 50.

³ P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1931, 12.

⁴ P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, 195.

⁵ J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius, 1968, 70.

⁶ Lietuvių kalbos gramatika, II, Vilnius, 1971, 309, 310.

Kyla klausimas, kokia minėtųjų priešdėlinių esamojo laiko formų kirčiavimo šaknyje kilmė. K. Būga prie formos *nekalbù* yra pridėjęs pastabą: naujadaras!⁷ P. Skardžius kalbamųjų formų kirčiavimą lygina su M. Daukšos „Postilėje“ pasitaikančiais retais *a* kamieno veiksmažodžių su trumpuoju balsiu šaknyje pavyzdžiais, kurių priešdėlinės esamojo laiko formos kirčiuojamos šaknyje, pvz.: *ne dēra* 360₂₉, *ne indēra* 607₁₅, *pridēra* 459₁₉, *ne pridēra*, *užgēma* 520₆, *vžgēma* 585₃₁, *numēta* 585₂₆, *atnēpa* 606₃₁, *ne įwāgias* 613₃₉⁸.

K. Būga yra nustatęs, kad šakninio kirčiavimo dviskiemeniai veiksmažodžiai, ir pridėjus priešdėlį, kirtį yra išlaikę šaknyje, o galūninio kirčiavimo kirtį yra nukėlę į priešdėlį (*nuteñka*, bet *nùslenka*)⁹. Toks kirčio pasikeitimas turimas tik trumposios ir cirkumfleksinės šaknies veiksmažodžiuose.

Veikiamieji esamojo laiko dalyviai, padaryti iš šakninio kirčiavimo veiksmažodžių formų, kirtį išlaiko šaknyje (*tùris*, *pỹkstaš*, *viřstaš*, plg. *netùri*, *nepỹksta*, *neviřsta*), o padarytieji iš galūninio kirčiavimo formų – kirtį turi galūnėje (*vedāš*, *nešāš*, *sergāš*, *kalbāš*, plg. *nēveda*, *nēneša*, *nēserga*, *nēkalba*)¹⁰.

Anksčiau minėtųjų esamojo laiko *a* kamieno veiksmažodžių grupės (bent jų dalis), senovėje, matyt, yra buvę galūninio kirčiavimo. Tai rodo didžiosios dalies tarmių ir literatūrinės kalbos kirtis priešdėlyje (*nùslenka*, *sùkerpa*, *iškerta* ir kt.). Tokį kirčiavimą patvirtina ir M. Daukšos kurių-ne-kurių tokių veiksmažodžių esamojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimas galūnėje (*kalbāš*, *sergāš*¹¹). Vadinasi, literatūrinės kalbos ir daugumo tarmių kalbamųjų veiksmažodžių kirčiavimas, matyt, yra senesnis, o minėtųjų rytinių tarmių – naujesnis, atsiradęs analogijos ir apibendrinimo keliu pagal tokius dažnesnius kirčiavimo tipus, kaip *sušlāmpa*, *neteñka*, *užkiñba*, *pabañgia* ir kt. Tačiau tai nereiškia, kad visi minėtieji *a* kamieno veiksmažodžiai turėjo būti galūninio kirčiavimo. Galimas daiktas, kad čia turimas kirčiavimo apibendrinimas pagal šaknies vokalizmą: visi *a* kamieno esamojo laiko veiksmažodžiai su ilgaisiais balsiais, dvibalsiais ir dvigarsiais šaknyje kirčiuoja šaknį,

⁷ K. Būga, min. veik., 50.

⁸ P. Skardžius, min. veik., 195. P. Skardžiaus nuomone, kai kurios minėtos kirčiavimo formos gali būti klaidos. J. Kazlauskas mano, kad vienos kitos iš tų formų galėjo iš tikrųjų turėti šaknies kirtį (plg. esamojo laiko dalyvį *pridēras* 446₇, *pridērantį* 423₂₇), žr. J. Kazlauskas, min. veik., 69.

⁹ K. Būga, min. veik., 56–58. Veiksmažodžių priešdėliai iš seno, matyt, buvo proklitinėje padėtyje. Tik tai ir gali paaiškinti jų balsių sutrumpėjimą. Kad priešdėlių kirtis yra naujas, rodo ir jų balsių *a*, *e* su kirčiu nepailgėjimas (*àtskrenda*, *àpskrenda*, *nèskrenda*). O tai patvirtina K. Būgos nuomonės teisingumą. Kitaip mano J. Kazlauskas (min. veik., 49 tt).

¹⁰ Pagal nurodytąjį dėsni esamojo laiko veikiamuosius dalyvius kirčiuoja M. Daukša ir iš dalies daugelis dabartinių žemaičių šnektų. Dar plg. K. Būga, min. veik., 56; P. Skardžius, min. veik., 210 ir tt.

¹¹ P. Skardžius, min. veik., 212.

o su trumpaisiais balsiais – priešdėlį (*pàskina, nùpina, pàima, ùšmena* ‘užmena’ Adùtiškis). Plg. analogišką *ia* kamieno veiksmažodžių kirčiavimą literatūrinėje kalboje ir daugelyje aukštaičių tarmių pvz.: *pabaĩgia, nubraũkia, prileñkia*, bet *àpdrebia, nùkrečia, prislegia*. Čia irgi aiškus kirčiavimo apibendrinimas. Kai kurie *ia* kamieno veiksmažodžių atstovai su ilgųjų balsių, dvibalsių ir dvigarsių šaknimis galėjo būti galūninio kirčiavimo. Tai rodo M. Daukšos esamojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimo pavyzdžiai (*jaučiãš, laukiãš*¹²). Kad dabartinio veiksmažodžių kirčiavimo tipai yra vėlesnio apibendrinimo rezultatas, rodo ir *ia* kamieno kirčiavimo priešdėlyje apibendrinimas žemaičių ir kuriose-ne-kuriose aukštaičių tarmėse, pvz.: *pàbaigia, pàgriebia, ištempia* ir kt. Matyt, apibendrinta pagal pavyzdžius su trumpaisiais balsiais šaknyje¹³. Anksčiau, matyt, ir *ia* kamieno priešdėliniai veiksmažodžiai galėjo būti kirčiuojami dvejopai – šaknyje ir priešdėlyje ir tuo būdu atspindėti senovinį šakninį ir galūninį kirčiavimą. Tokių dvejopo kirčiavimo pavyzdžių randama M. Daukšos „Postilėje“, pvz.: *pageĩbia* 161₄₁, *uždraũdžia* 294₃₉, *apgrẽžia* 213₄₃ ir *pràlankia* 248₁₂, *àpžiebia* 10₇.

К ВОПРОСУ ОБ АКЦЕНТУАЦИИ ПРИСТАВОЧНЫХ ФОРМ ДВУСЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В ВОСТОЧНО-ЛИТОВСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

Приставочные формы двусложных глаголов настоящего времени с основой на *a*, имеющие в корне циркумфлексные долгие гласные, дифтонги и дифтонгические сочетания, произносятся с ударением на корне вместо ударения литературного языка и большинства говоров на приставку, напр.: *išbreñda* ‘выходит, -ят (из болота)’, ср. литер. яз. *išbrenda*; *išvaĩva* ‘вытекает по каплям’, ср. литер. яз. *išvarva* и др.

Данные глаголы произносятся с ударением на корне, по всей вероятности, по аналогии с формами *užteĩka* ‘хватает, -ют’, *pabaĩgia* ‘кончает, -ют’ и др.

¹² P. Skardžius, min. veik., 214.

¹³ Be to, žemaičių tarmėse prie kirčio apibendrinimo dar galėjo prisidėti ir *ia* kamieno perėjimas į *a* kamieną (*pàbengam* ‘pabaigiame’ kaip *nùkerpam*).